

gevoeld: het bestaan in Vught (en voor het bestaan in Amersfoort en Ommen gold hetzelfde) was hun een hel. Maar ook de hel kent gradaties. Toen in mei '42 ca. honderdvijftig Nederlandse politieke gevangenen uit Buchenwald naar Gross-Rosen getransporteerd waren, was er, zoals wij in ons vorige hoofdstuk citeerden, na een week 'niemand die niet op blote knieën de 400 kilometer terug naar de hel van Buchenwald' (weer 'de hel'!) 'zou willen kruipen.' Is het anders gevoeld door de gevangenen uit Ommen die naar Heerte en door de gevangenen uit Amersfoort die naar concentratiekampen als Natzweiler en Neuengamme overgebracht werden, speciaal ook door de bijna drieduizendvijfhonderd gevangenen uit Vught die in september '44, toen de 'derde fase' zich al ging aftekenen, in Ravensbrück en Sachsenhausen belandden? Er zijn er onder hen geweest die *toen* Vught als een soort sanatorium gingen zien.

Alles is relatief en er is geen grens aan wat mensen elkaar kunnen aandoen; wat de in dit deel te beschrijven verschrikkingen betreft, kunnen wij slechts opmerken dat wij (en onze lezers) het zwaarste nog voor de boeg hebben: 'de laatste trede', zoals wij het in de aanhef van dit boek formuleerden, 'van de gang in de diepte die de feiten ons hebben opgelegd.'